

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA BOLALARGA XOS NUTQIY AKT TURLARINING PRAGMALINGVISTIK TAHLILI

Norboboyeva M.

O'zMU, "Tarjima nazariyasi va qiyosiy tilshunoslik:
Qiyosiy tilshunoslik, lingvistik tarjimashunoslik(ingliz tili)"

mutaxassisligi bo'yicha magistranti

E-mail: norboboyevamokhinur@gmail.com

Tel: +998970826264

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19387781>

Kalit so'zlar: pragmatik xususiyat, dedaktik birliklar, nutqiy akt, dialog, reprezentatsiya, pragmalingvistika, nutqiy muloqot tizimi.

Maqolada o'zbek bolalar nutqining pragmalingvistik xususiyatlari, xususan, bolalar tomonidan yaratiladigan nutqiy akt ko'rinishlari, bolalar nutqida presuppozitsiyaning ifodalanishi qonuniyatlari, bolalarga xos nutqiy konnotatsiya muammosi yoritildi. Shuningdek, o'zbek bolalar nutqining lingvistik hamda ijtimoiy-psixolingvistik xususiyatlariga oid tadqiqotlar mavjud. Bu boradagi dastlabki monografik tadqiqotda kerali til sharoitida o'zbek bolalari nutqida zamon munosabatlarining ifodalanishi masalasi yoritilgan.[1] Maktabgacha yoshdagi o'zbek bolalar nutqining lingvistik xususiyatlariga bag'ishlangan tadqiqotlarda ular tomonidan fonetik va grammatik birliklarning o'zlashtirilishiga alohida e'tibor qaratilgan bo'lsa,[2] kichik yoshdagi bolalar va o'smirlar nutqi misolida sotsiopsixolingvistik nuqtai nazardan amalga oshirilgan tadqiqotda leksik vositalar tahlilga tortilgan. [3] O'zbek tilshunosligida kichik yoshdagi bolalar nutqining kommunikativ, genderologik va lingvokulturologik jihatlari ham muayyan darajada o'rganilgan.

Tilshunoslik fani taraqqiyotining so'nggi bosqichida til birliklarini undan foydalanuvchi shaxs omili bilan bog'liq holda o'rganish tendensiyasi markaziy o'ringa chiqdi. Bu yondashuvda lingvistik hodisalarni til egalarining borliqni idrok etishi, olam haqidagi tasavvurlari va uni tilda aks ettirishi, lisoniy tafakkuri, til ko'nikmasi, nutqiy faoliyati, nutq ob'ekti haqidagi bilimlari, ruhiyati, voqelikka munosabati, kasb-kori, yoshi, gender belgisi kabi nolisoniy omillar bilan bog'liq holda tadqiq etishga jiddiy e'tibor qaratila boshlandi. Natijada tilshunoslik fanida til va undan foydalanuvchi shaxs munosabatini o'rganuvchi turli yo'nalishlar maydonga keldi. Tilshunoslikning til tizimini shaxs omili bilan bog'liq holda o'rganuvchi yo'nalishlaridan biri sifatida maydonga chiqqan pragmalingvistika hozirgi kunga kelib o'rganish ob'ekti, asosiy tushunchalari, o'z terminologik tizimi, nazariy muammolari, maqsad va vazifalarini aniq belgilab oldi. Bu sohaning yetakchi mutaxassislardan biri Sh.Safarov qayd etganidek, "Pragmalingvistika hech qanday gumonsiz «tetapoya» davridan o'tdi, ushbu soha o'z tadqiq ob'ektini (nutqiy muloqot tizimi) va tahlil metodlarini asosan aniqlab oldi. Pragmatik tahlil tamoyillarini belgilovchi asosiy metodologik g'oya ham aniq: bu – *faoliyat nazariyasidir*. Ammo pragmalingvistika hamon «navqironlik» davrida. Navqironlik esa – istiqbolli rejalarga to'liqlikdir, hozircha hal etilishi lozim bo'lgan muammolardan tap tortmaslikdir. Shu jihatdan muhim ahamyatga egadir.

Hozirgi davrda Dunyo tilshunosligida bu yo'nalishda olib borilgan tadqiqot ishlariga nazar solsak, turli tillar misolida bolalarga xos nutq ko'rinishlarining pragmalingvistik aspektda tadqiq etilganiga guvoh bo'lamiz. Jumladan, Ye.Beloglazova, O.Strogonovalarning tadqiqotlarida badiiy matn misolida bolalar nutqining diskursiv-pragmatik hamda lisoniy reprezentativ xususiyatlari o'rganilgan.[4] Bolalar nutqiga xos reprezentativ xususiyatlarning

personaj obrazi, yozuvchi tomonidan belgilangan badiiy vazifalarga bog'liq holda namoyon bo'lishi Ye.Moiseyenko tomonidan ham ilmiy asoslangan.[Menesenko 5] Bolalarda nutqning shakllanishi masalasi tahlil etilgan ayrim ishlarda nutqda pragmatik xususiyatlarning namoyon bo'lishida nolisoniy omillarning ta'siri ham inobatga olingan.[detskaya pragmatika 6] G.Dobrova, V.Korolev, S.Krasnoshekovalarning tadqiqotlarida bolalar nutqiga xos dedaktik birliklar o'rganilgan. [7] Mazkur tadqiqotlarda til tizimining barcha sath birliklari qamrab olinmagan. Ularda olmosh, ravish turkumiga oid birliklar hamda qarindoshlik terminlarining dedaktik vazifasi tahlil qilingan.

Tilshunoslikda nutqiy akt muammosining yuzaga kelishi, o'rganilishi avstraliyalik filosof L. Vitgenshteynning lisoniy faoliyat masalasiga oid falsafiy qarashlari bilan bog'liq. Nutqiy akt nazariyasi ilk bor ingliz filosofi J. Ostin tomonidan ilgari surildi. U asosiy e'tiborini nutqiy akt nazariyasini ishlab chiqishga, xususan, nutqiy aktning shakllantiruvchi performativ fe'llar tahliliga hamda nutqiy akt turlarini tasniflash masalasiga qaratdi. J. Ostinning o'limidan so'ng nashr etilgan «How to do things with words» kitobida olimning bu masalaga oid qarashlari jamlandi. [8]. O'zbek tilshunosligida nutqiy akt muammosi M.Hakimov tomonidan maxsus o'rganildi.[9] Uning "O'zbek tilida matnning pragmatik talqini" deb nomlangan doktorlik dissertatsiyasining ikkinchi bobida nutqiy aktning shakllanishi, turlari, o'rganilishi masalasi tahlil etildi. Tadqiqotda nutqiy aktning umumsemiologik belgisiga ko'ra ko'plab tilshunoslar tomonidan e'tirof etilgan so'zlash akti (lokutiv), kommunikativ (illokutiv), propozitsional, nutqiy ta'sir ko'rsatish (perlokutiv) aktlariga munosabat bildirildi. Olim mazkur tadqiqot ishida nutqiy aktning ko'rinishlarini J.R.Serl konsepsiyasiga tayangan holda tasniflab, har bir turning mohiyatini o'zbek tili matnlari asosida ochib berdi. M.Hakimov nutqiy akt ko'rinishlarini quyidagicha tasnifladi: 1.Reprezentativ yoki xabar nutqiy akti. 2. Majburiyat aktlari. 3.Ekspressiv aktlar. 4. Deklarativ akt Bulardan kelib chiqqan holda Bolalar nutqida lokutiv akt ba'zan nutqiy me'yorlar talabi ostida, ba'zan unga amal qilinmagan holda shakllanadi. Quyidagi nutqiy akt til me'yorlariga rioya qilingan holda talaffuz etilganligiga ko'ra lokutiv akt hisoblanadi: *Oyim qoshlarini chimirib, qo'llari qaltirab, kundalikni varaqlashda davom etdi:*

– *Bu nima? – so'radi oyim.*

– *Ikki.*

– *Bunisi-chi?*

– *Uch. (X.To'xtaboyev. "Sariq devni minib")*

Bola tomonidan jumlaning fonetik me'yorlarga mos tarzda talaffuz etilishi fonetik lokutsiya hisoblanadi. Tilning leksikgrammatik me'yorlariga mos tarzda bayon etilgan jumla fatik akt bo'lib, unda asosiy e'tibor leksik birliklarning to'g'ri tanlanishi masalasiga qaratiladi. Bola nutqida jumlaning tilning semantic me'yorlariga mos tarzda ifoda etilishi retik lokutsiya sanaladi. Bunday aktda asosiy e'tibor jumlaning mazmuniy tuzilishiga qaratiladi.

Pastda keltirilgan dialog 2 yoshdan 3 yoshgacha bo'lgan bolaga tegishli. Ular bolaning sherigi tomonidan tabiiy vaziyatlarda to'plangan, u har bir o'zaro ta'sirdan so'ng, takrorlanadigan narsaga e'tibor bergan. Tahlil qilishda ma'ruzachilarning harakatlari ham, nutqlari ham (ya'ni, bolaning iltimoslari) formatning tarkibiy qismlari sifatida kiritilgan.

Formatlarning xususiyatlaridan biri shundaki, ular takrorlanadi, ya'ni. Ushbu turdagi almashinuv paytida struktura tez-tez takrorlanadi. Tug'ilgandan 2 yoshgacha bo'lgan davrda format odatda qisqacha takrorlanadi (juda qisqa vaqt ichida 4 yoki 5 marta). 2 yoshdan keyin takrorlash muddati ancha uzoqroq (masalan, nonushta paytida kuniga bir marta). 1 va 2-

jadvallarda oxirgi turdagi formatga misollar keltirilgan, ya'ni haftada bir marta basseyin vaqtida yoki haftada bir marta gazak vaqtida. Mumkin bo'lgan formatlar kattalar va bolaning o'zaro ta'sirini, shuningdek, ikki bolaning o'zaro ta'sirini o'z ichiga oladi. I-jadval

Ona va o'rtasidagi so'rov bayonotini o'z ichiga olgan shovqin formatining birinchi namunasi uning 2 yoshli bolasi (aniq yoshi: 2 yil 4 oy)

Vaziyat

Deyarli har payshanba kuni kechqurun soat 5:30 da ona va uning bolasi hovuzni tark etadi va yaqin atrofda to'xtab turgan mashinalariga qaytish.

Verbal munosabat

Mother: Puts the parka hood on the child's head.

2. Child: "No hood'.

3. Mother: "Then let's run. Come on, let's fly".

4. Child: "Clement is flying there".

5. Mother: "Like a bird'.

6. Child: "Makes bird calls while running".

7. Mother: Opens the back seat door of the car and says, "Get in quick". Goyes to driver's seat.

8. Child: Leans towards the front seat and tries to grab the bag with a snack in it.

9. Mother: Prevents the child from getting the bag and says, "Sit back in your car seat like a good boy".

so'rov

10. Child: Sits down and says, "Ok, Clement is ready".

II. Mother: Gives him his snack.

12. Child: Eats up the snack.

13. Mother: Turns the car on and drives home.

Vaziyat

Bola uyquni soat 16:00 da tugatadi va onasi bilan gazak yeydi. Uning 5 yoshli singlisi yo'q. Bu holat taxminan bir haftada bir marta sodir bo'ladi. Haftaning boshqa kunlarida, bola gazakni enagasi bilan bir joyda, opa-singillari bilan yoki bo'lmasdan yeydi. Bola bo'yniga fartukcha bilan o'tiradi, onasi esa turadi.

Verbal munosabat

I. Mother: "Are you thirsty?".

2. Child: "Apple juice".

3. Mother: Pours the apple juice.

4. Child: Drinks some of the apple juice.

5. Mother: "Here, eat your cookiye". Gives him his cookiye.

So'rov

6. Child: Starts eating the cookiye and then at one point, stares at a cupboard door (there is candy in that cupboard). While still eating, carefully pronounces the words: "Auntiye (his baby-sitter), gives candy to Clement".

7. Mother: Frowns and says, "Say that again?".

8. Child: "Auntiye gives candy to Clement".

9. Mother: Doesn't answer.

10. Child: "Is truye".

II. Mother: Gives him a piece of candy, *saying "hmm"* with an air disapproval.

12. Child: Takes the wrapper off the candy and laughs.

13. Mother: *"That's the last one"*.

1 va 2-jadvallarda yosh bolaning o'zaro muloqot paytida qilgan takliflariga misollar keltirilgan: "Yaxshi, Klement tayyor" (1-jadvalga qarang) va "Xola beryapti" Klement uchun bir oz konfet" (2-jadvalga qarang). Lingvistik (lokatsion) nuqtai nazardan, bular spektakllar - bu tasdiqlar, ya'ni dunyo holatini tasvirlash. Ijtimoiy muhitdan (fologik bo'lmagan) nuqtai nazar, ular so'rovlar, ya'ni so'zlovchi tomonidan amalga oshirishga urinishlardir. Tinglovchi biror narsa qiladi. O'rtasidagi bu nomuvofiqlik tufayli g'ayrioddiy istiqbollar, taklif qiluvchi so'rovlar yoki takliflar kognitiv jihatdan ko'rib chiqiladi. qiyin va har qanday holatda ham 2 yoshli bolalarning imkoniyatlaridan tashqarida [10]. Ushbu murakkablikka qaramay, o'zaro aloqa formatlarida mos keladigan maslahatlar kam uchraydi va kattalar uchun talqin qilishda hech qanday muammo tug'dirmaydi. Ishorali bayonotlar, kabi formatning tarkibiy qismlari kattalar tomonidan ushbu tuzilma doirasida, ya'ni ularning nuqtai nazaridan talqin qilinadi.[11]

Ko'pgina o'rganish jarayonlari va til o'rganish o'rtasidagi asosiy farq shundaki, og'zaki tilni o'zlashtirish bevosita amalga oshiriladi. Umuman olganda, kattalarning "ta'limoti" aniq yoki ongli emas va u oldindan belgilangan rejaga asoslanmagan. Voyaga yetgan kishi bolaga kommunikativ vaziyatda gapiradi, uning asosiy maqsadi emas. Bolani gapirishga o'rgatish: kattalar bolaga til darsini bermaydi. Bunga qo'chimcha, o'rganish juda murakkab va bir necha yil davom etadi. Yuqorida muhokama qilingan til o'rganish xususiyatlari (kompleksni nazarda tutilgan egallash uzoq vaqt davomidagi tushunchalar) aniq va to'g'ridan-to'g'ri empirik tarzda o'rnatishni qiyinlashtiradi.

References:

1. Исмаилов М.С. Грамматические способы выражения пространственных отношений при двужызычии (на материале узбекско-русского раннего двужызычия): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М.: 1988. – 23 с.
2. Umarxo'jayeva O. Bolalar nutqining ba'zi fonetik xususiyatlari // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1997. – № 5. – B. 52-53; Sayidirahimova N. Maktabgacha yoshdagi o'zbek bolalar nutqining lingvistik xususiyatlari: Filol. fan. nomz. ... diss. – Toshkent, 2004. – 126 b.
3. Qurbonova M. O'zbek bolalar nutqi leksikasining sotsiopsixolingvistik tadqiqi: Filol. fan. nomz. ... diss. – Toshkent, 2009. – 154 b.
4. Белоглазова Е.В. Дискурсная гетерогенность литературы для детей: Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. – Санкт-Петербург, 2010. – 30 с.; Строгонова О.Л. Особенности репрезентации языковой личности подростка: лингво-прагматический аспект (на материале современных англоязычных учебно-методических комплексов и художественной литературы о подростках). <http://диссерт.ру/1филология/особенности-репрезентации-языковой-личности-подростка>
5. Моисеенко Е.Ю. Дискурсно-прагматические особенности детской речи (на материале современного английского языка) // <http://автореферат.нет/контент/view/10628/31/>
6. Детская прагматика или социальнo-психологический аспект развития речи // <http://матенок.ру/прагматика.пхп>

7. Добрава Г.Р. Онтогенез персонального дейксиса/<http://www.дслиб.нет/жазйкознание/онтогенез-персонального-дейксиса.хтмл>; Королев В. Стадии освоения детми средств выражения локативного и темпорального дейксиса // <http://сйберленинка.ру/артисле/н/стадииосвоения-детми-средств-выразжения-локативного-и-темпорального-дейксиса#ихзз2К6сЛГДлП>;
8. Краснощекова С.В. Местоименный дейксис в русской детской речи // <http://илинг.спб.ру/диссовет/тхесес/.../тхесис.пдф>
9. Остин Дж. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике: Теория речевых актов.– М.: Прогресс, 1986. – С. 22-129
10. Hakimov M. O'zbek pragmalingvistikasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2013. – 174 b.
11. Newcombe, N., & Zaslow, M. (1981). Do 2 112-ear-olds hint? A study of directives forms of 2 112-ear-old-children to adults. *Discourse Processes*, 4, 239..252.
12. Josiye Bernicot, (1994). Speyech Acts in Young Children: Vygotsky's Contribution. *European Journal of Psychology of Education* 1994, Vol. IX, n04, 311-319